

**АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА АНТОНОВИЧА
ЯК СКЛАДОВА ЙОГО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ**

Досліджено життєвий і творчий шлях Михайла Дмитровича Антоновича (1910–1954/55) — історика, представника однієї з найславетніших українських династій діячів науки і культури. Вперше, на основі використання матеріалів, опублікованих в виданнях української діаспори, а також спогадів колишніх політв'язнів та раніше недоступних історикам документів радянських каральних органів, створено цілісний науковий біографічний нарис, що охоплює життя М.Д. Антоновича від його дитинства, навчання, роботи в українських наукових і культурних установах на еміграції до арешту і перебування в таборах ГУЛАГу. Наведено дані про участь М.Д. Антоновича в Норильському повстанні 1953 р..

The life and creativity of Mykhavlo Dmytrovych Antonovych (1910–1954/55), a historian, representative of one of the most distinguished Ukrainian dynasties of scientific and cultural figures is investigated. The complete scientific biographical essay that covers M.D. Antonovych's life from his childhood, study, work in Ukrainian scientific and cultural institutions in emigration to his arrest and stay in the camps of the GULAG is created on the basis of the materials published in editions of the Ukrainian Diaspora and reminiscences of the former political prisoners and the documents of the Soviet punitive organs that were inaccessible for historians earlier. The information about M.D. Antonovych's participation in the Norilsk revolt in 1953 is given.

В українській історіографії науковий доробок нашадка славного роду українських істориків Михайла Антоновича, онука славетного вченого-історика, археолога, археографа, етнографа, нумізмата та громадсько-політичного діяча Володимира Антоновича, сина історика української культури, архівознавця, музеєзнавця, громадського та політичного діяча Дмитра Антоновича, старшого брата українського історика, публіциста, Президента УВАН в США (з 1992), видавця журналу «Розбудова держави», співредактора журналу «Український історик» Марка Антоновича, залишається ще мало вивченим, оскільки не лише його праці, а й правдиві відомості про життєвий та творчий шлях, впродовж радянської доби перебували під забороною цензури. Водночас, наукові праці М.Д. Антоновича, присвячені українській історії XVI–XIX ст., написані з використанням архівних джерел Західної Європи, становлять суттєвий внесок в розвиток вітчизняної наукової думки, а мученицьке поневіряння з 1945 по 1955 рр. в радянських таборах особливого режиму для політв'язнів та передчасна смерть вченого, українського патріота, спонукають до ґрунтовного дослідження його біографії.

Проблема створення наукової біографії Михайла Антоновича порушувалась українськими істориками [1: 2]. Певною мірою цьому сприяють також мемуари колишніх політв'язнів сталінських таборів Г. Чмелика [3], Г. Пилипчука [4], М. Барбона [5], І. Гнатюка [6], В. Тимошук [7: 8], Г. Климовича [9], які перебували в таборах ГУЛАГу одночасно з Михайлом Антоновичем. Та відсутність науково опрацьованих, виявлених із винятковою повнотою документів особового походження, архівних джерел призводить до неточностей в відомостях про його життєвий і творчий шлях, внаслідок чого здійснення належної оцінки наукового доробку вченого. Саме тому виявлений автограф автобіографії Михайла Антоновича, що зберігається в ІЛДІАВО України [10], дає змогу уточнити дату його народження, назви факультетів освітніх закладів, в яких він навчався, установ, де працював, а також тематику та проблематику його наукових досліджень, бібліографію праць вченого.

Наводимо повний текст автобіографії, що належить перу Михайла Антоновича:

«Автобіографія.

Нижчепідписаний д-р. філ. Михайло Антонович народився 22 серпня 1910 р. у Флоренції в Італії. Початкові освіти pobирав від 1918–1923 рр. у Києві в 2 Першавній гімназії ім. Кирило-Методіївського братства, переформованій у 57 Єдини Тридови школи. Від весни 1924 р. вчався до Української гімназії в Празі, де й склав іспит зрілості в червні 1927 р. Від академічного року 1927/28 записаний як дійсний студент на філологічному факультеті Українського Вільного Університету в Празі як вільний слухач філософського факультету Фридрих-Вільгельм Університету в Берліні, де став дійсним студентом у листопаді 1928 р. У 1930 р. склав педагогічний іспит на Українському Університеті в Празі. В 1931 р. склав там же докторський іспит, маючи темою для дисертації «Токвіль як історик» Головного референт проф. О. Шильгін I. В 1933 р. склав докторський іспит на університеті в Берліні, маючи темою для дисертації в німецькій мові «Фридрих Людвіг Ян. Причинки до історії початків німецького націоналізму» Головного референт проф. др. Г. Онкен I. Під час студії у Берліні користився зі стипендії Українського Наукового Інституту в Берліні, а після промови зачислений до його наукових співробітників, яким рахуюсь і тепер.

Як делегат інституту брав участь 2 Українським Науковим з'їзді в Празі в березні 1932 р., де прочитав доклад на теми «Князь Рєпнін як правитель Саксонії». В Українському Науковому Інституті мав за час 1931–1936 рр. слідиючі

реферати в українській мові «Діяльність Ф.Л. Яна. 1806–1815». «Трагедія дон Карлоса в новій історіографії». «Листивання барона Штайна і графа Кочибея. 1812–1813». «До політичного світогляду Прагоманова». «Історичне тло інтервенційних спроб Капніста». «Сучасний стан норманської теорії». «Літературна діяльність М. Гришевського». «Звіт з дослідів у Кенігсберському архіві». «Українське козацтво в звітах пруських послів 1600–1648». За допомогою та з рамени Інституту працював з 1931 р. у «Hans. Hof-und Sfaafarchiv. Wien». 1933 р. «Prenfsisches Geheimes Sfaafsarchiv» у Берліні. 1934 р. там же. в 1935 р. в «Prenfsisches Geneimes Staatarchiv» в Кенігсберзі. в 1936 р. в Staat-Archiv вільного міста в Данцигу. Від осені 1933 р. числився дійсним членом Українського Історично-Фільольогічного Товариства в Празі. де прочитав слідуєчі доклади «Управління князя Репніна в Саксонії». «Переписка барона Штайна з графом Кочибеєм» та 2 доклади на теми «Україніка в Кенігсберському Архіві».

Список друкованих та виготовлених до друку праць долучено окремо.

Власноручний підпис Михайло Антонович. 1936.

Список праць д-ра філ. Михайла Антоновича.

Друковані наукові праці:

Fridrich Ludvig Jahn. Ein Beitrag zur Geschichte der Anfange des deutschen Nationalismus. Verlag Dr. Emil Elering. Berlin. 1933. 8°. S 82 +[2].

Князь Репнін генералгубернатор Саксонії. Український науковий Інститут в Берліні. Берлін. 1936. 8°. стр 63+1.

Дві нові вістки про Коліївщину «Літопис Червоної калини». Львів. 1936. № 4.

Новий документ до історії повстання Острянці.

Кенігсберські архівні матеріали до історії козащини в першій половині XVII століття. «Літопис червоної Калини». Львів. 1936. № 7–8.

Друковані науково-популярні праці:

Йозеф Геррес — вістун німецької єдності із передмовою Д-ра Д. Донцова. Книгозбірня Вістника. Ч. 3. Львів. 1934. 16 стр [2]+64.

Старіючий Гумбольдт. «Новий час». Львів. 1935. № 205 і 206.

Шарнгорст. творець німецької армії. «Новий час». Львів. 1936. № 15.

Плаш і шпада [300 ліття смерті Лопе де Веги] «Новий час». Львів. 1936. № 82.

Підготовлені до друку наукові праці:

Козаччина в першій половині XVII в. в звітах пруських резидентів в Польщі [матеріали з Кенігсберського архіву].
До питання про українців в пруській армії XVIII століття.

Нові матеріали про участь козаків в Смоленській війні 1633 р.

Токвіль як історик [дисертація прийнята на Українським В. Університеті в Празі].

Рецензії та зreferовання нових українських наукових та науково-популярних книжок міщено регулярно німецькою мовою в журналі «Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven» в Бреслав. починаючи з кінця 1931 р.».

Як засвідчує автобіографія, Михайло Антонович народився 22 серпня 1910 р. в м. Флоренція в Італії¹. Його мати, Катерина Антонович, в книзі «З моїх споминів», писала про народження в Флоренції її першої дитини: «Народився нам хлопчик Михайло, якому дали домашнє ім'я Мврик. Я йшла в другу кімнату до сина Мврика, як ми його називали» [11, с. 158]. Мврик ріс допитливим хлопчиком, він вивчив абетку, не маючи і трьох років, а коли почав ходити до школи, то серед інших проблем його зацікавило релігійне питання і, коли один із знайомих Дмитра Антоновича запитав про те, хто самий розумний, сподіваючись отримати відповідь «тато», Мврик подивився уважно і сказав: «самий розумний — Петро Понятенко (товариш Мврика — Т.К.), бо він знає, що Бог є, а тато цього не знає» [11, с. 184].

Початкову освіту Михайло отримав в Києві. З цього приводу Катерина Антонович в своїх споминах зазначала: «...записую двох своїх дітей до Другої Української Гімназії, яка містилась в бввшій Колегії Павла Галагана. Діти — Михайло і Марина Антонович почали туди ходити» [11, с. 215]. Початок шкільної науки в Другій державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства підтверджує і М. Д. Антонович в автобіографії, що дає змогу уточнити думку М. Барбона про початок навчання Михайла «в стінах пільгового пансіону Павла Галагана» [5, с. 135].

З 1923 р. Михайло разом із батьками виїхав на еміграцію. У Празі він продовжував навчання в Українській гімназії, яку закінчив в 1927 р. Після закінчення філологічного факультету Українського вільного університету в Празі та філософського

---

¹ В Енциклопедії Українознавства (Т. I, с. 51) рік народження М.Д. Антоновича вказано 1909; в Енциклопедії історії України (Т. 1. — К., 2003. — С. 108) відсутні число та місяць народження М.Д. Антоновича.

факультеті Берлінського університету працював науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні та доцентом Віденського університету. Викладав в університетах Бреслав (нині м. Вроцлав, Польща), також здійснював дослідницьку діяльність, вивчаючи документи з історії України, що зберігалися в архівах європейських країн. Першим дослідженням, опублікованим в Берліні в 1933 р., були роздуми з приводу книжки Фрідріха Людвіга Яна про історію зародження німецького націоналізму. Наступною була книжка «Йозеф Геррес — вісник німецької єдності» з передмовою Дмитра Донцова (Львів, 1934), присвячена німецькому публіцисту першої половини ХІХ ст.

У спогадах М. Барбона зазначено, що в 1940 р. М. Д. Антоновича в чині майора мобілізували до верхмату та що він нібито побував в Києві в 1942 р. під час його окупації [5, с. 135]. Михайло Антонович не мав німецького підданства, про що свідчать документи Норильських архівів, віднайдені Красноярським Товариством «Меморіал» і надані Головою цієї громадської організації Олексієм Бабієм автору, текст яких буде наведений нижче, тому в верхматі навряд чи служив. Але факт його перебування в Києві в 1942 р. правдоподібно пов'язаний із його діяльністю в Організації Українських Націоналістів, «похідні групи» якої в цей час перебували в Україні з метою налагодження роботи органів місцевої адміністрації. Певно він був в складі Основної похідної групи ОУН під керівництвом Олега Ольжича, що перебувала в Києві в 1942 р., налагоджуючи мережу ОУН в Україні. Можливість такої співпраці засвідчує надісланий М. Д. Антоновичем лист із Дрездена 9 травня 1943 р. до Степана Сірополка: «Дорогий Стецьку! Переїзжав я через Прагу, але лише здержався пару годин і їду завтра до Берліну, щоб дістати папери, потрібні до переїзду до Сербії. Мабуть поїду туди, де був Олег (Ольжич — Т.К.). Чи ти дістав книжку з Фінляндії. Я десь за тиждень буду в Брні, де побуду пару днів. Широкий привіт Твоїм рідним і тобі від Ромка» [12]. З юнацьких років Михайло Антонович постійно спілкувався з Олегом Ольжичем про що свідчать листи до нього матері, в одному з яких від 22 березня 1934 р. вона писала: «Можливо це тому, що Олег [дійсно як тобі казав] переживає яквсь внутрішню сложну кризу... можливо погано впливає на Олега і постійне перебування в його родині [я помітила, що кращі його речі написані в часи або коли він подорожує, або коли взагалі менше по-чому-лібо зв'язаний зі своїми батьками], тому мені було дуже приємно, коли його мама (Віра Антонівна — Т.К.) мені пише, що він часто буває в милій атмосфері Вашого дома» [13].

У роки Другої світової війни М.Д. Антонович написав кілька наукових праць із історії України. Так, в листі до Степана Сірополка з Бреслава від 24 лютого 1941 р. він зазначав: «В поті чола докінчив поки що дві мапи до козацьких походів 1593–1595 рр.. І тільки тепер, простудіювавши основно географічне положення, мусів в кількох випадках поправити акти. Так, наприклад, врядники князя Острозького присягали на попа-ленню козаками і татарами Острополя, Кувзьмина, Красикова, Костянтинова і Любортова. Я це так і взяв, а тим часом напевно тут в акті [або в видавця] помилка — і мусить були Любар, бо ясно, що «лотри» гасували над горішню Случею, а єдиний підходячий Любартів аж в чорта на кулічках і до того ж не власність Острожських. Зато не можу рішити чи це Костянтинів Новий чи Старий... Тільки після студії мапи вияснив собі яким шляхом йшов Наливайко на Угоршину — через Брацлав, північну Бессарабію, Сучову, — дефіле Борго на семигородську Бистрицю» [14]. У листі від 25 лютого 1942 р. Михайло писав Степанові: «Посилаю тобі пару книжок, які можуть бути тобі цікаві. Якщо ж помилився і це не так, то тоді можеш передарувати обидві книжки Музеєві (визвольної боротьби українського народу в Празі — *Т.К.*). Вони обидві в дуже оплаканім стані, бо я знайшов їх в зруйнованій шкільній будові, де було стаціонували Румуни. Ці очевидно стягли всі книжки зі шкільної бібліотеки на горище, де й скинули на кув. Дешо з книжок, голов-но Шевченкіани, послав я до Музею, а одне пристойне видання «Гайдамаків» з передмовою Гуслистою, я й досі сучу, бо книжка до решти змерзлася» [15].

Окрім того, написані ним в цей час праці «Пограничник Боспій» (Прага, 1940), «Студії з часів Наливайка» (Прага, 1941), чотири томи «Історії України», що вийшли друком в Празі в 1941–1942 рр., а також праця «Переяславська кампанія 1630 року» (Прага, 1944), ставлять під сумнів перебування М.Д. Антоновича в верхматі в роки Другої світової війни. Про це засвідчує і його лист до Степана Сірополка з Бреслава від 2 серпня 1944 р., що виявився останнім, в якому він писав: «Завтра закінчую свій перший цикл університетських викладів, що правда тільки в об'ємі лекторства української мови. Але в рамках підручника Рудницького робив й кілька разів ухили на культурно-історичні теми і валяв про тих письменників, що там згадані, або, що їх тексти наведені. Чотири свої перші тестати теж вже відбув і тому не зливуюсь, коли на про-

шання ніхто не з'явиться. Дуже акуратно ходила тільки одна слухачка, але на лекціях завше було не менше двох осіб, а в сприятливу констеляцію — до п'яти... Чи зможеш Ти далі оминати різні підводні скелі на життєвому шляху після нових тотальних мобілізацій? У нас знову вперті розмови про те, що і університет, і наш Остевропа-Інститут зачинять, а нас всіх пошлють в муніципальну фабрику. Крім того починає поволі з'являтися паніка з огляду на креси всходне. Мені особисто вже все це осточортіло і я не ринусь з місця ні в яким випадкові. Хиба насильно поженуть» [16]. Тобто, на початку серпня 1944 р. вже були очевидними неминучі зміни в житті Михайла Антоновича, і навіть мученицька смерть Олега Ольжича не посилила його пильності, не загострила почуття самозбереженості, тим більше, що празькі друзі просили його подбати про власну безпеку. Як згадувала сестра Степана Сірополка, Олександра, її брат та інші прихильні до Михайла люди радили йому виїхати за океан, зважаючи на небезпеку, яка, на їхню слухну думку, загрожувала його життю, але дружина мала на нього більший вплив. Він був одружений з німкенюю на ім'я Гелене, яку називав Леночкою, що саме в цей час народила доньку.

У своєму листі до автора цих рядків молодший брат Михайла, відомий український історик Марко Антонович, згадуючи про трагічну долю свого брата, писав: «Ви не багато помилились, коли маєте інформацію, що в тому, що Мврик лишився і не виїхав на Захід винна «Леночка» [Гелене], але це не по злій волі, а по незорієнтованості німкені в українських справах» [17; 18].

З'ясуванню суттєвих біографічних відомостей в найтяжчі роки життя українського історика (1945–1955 рр.) допомагають документи Красноярського товариства «Меморіал», віднайдені в Норильських архівах, та спогади колишніх політв'язнів, які перебували з М.Д. Антоновичем в радянських таборах. У документах Норильських архів, віднайдених членами Красноярського Товариства «Меморіал» і наданих Головою цього товариства Олексієм Бабієм автору, зазначено: «Антонович Михайло Дмитрович, 1910 р., Уроджений Флоренція, Берлін, Італія, із службовців, українець, поза підданством, освіта вища, безпартійний, місце проживання Берлін, доцент історичних навк. Заарештований Особливим відділом 5-ї владної армії 04.07.45. Засуджений Військовим Трибуналом 5-ї владної армії 30.08.45 за статтею 58-2 на 10 років ВТТ і 5 років поразки в правах. Початок терміну 04.07.45» [19]. Наведені відомості засвідчують, що табірні писарі

не розуміли, що народитись одночасно в кількох містах можна тільки поза здоровим глуздом. У записах відсутні дані про місце арешту, а подані лише про місце проживання М.Д. Антоновича, а спогади щодо цього містять суперечливу інформацію. Зокрема М. Барбон зазначив, що після капітуляції Німеччини Михайло Антонович оселився в Франції, де йому одного вечора: «наділи на голову мішок, вкинули в автомашину і вивезли в один із північних портів країни. Вночі Антоновича передали на радянський вантажний пароплав в руки КДБ і доставили в СРСР, де віддали до суду як військового злочинця і заперклого «українського буржуазного націоналіста, а військовий трибунал засудив його на 25 років ув'язнення та на 5 років заслання і направив в м. Норильськ» [5, с. 135]. Г. Пилипчук зазначає, що М.Д. Антоновича було заарештовано в Берліні в 1945 р. [4, с. 121], а Г. Чмелик місцем злочинської акції називає Мюнхен: «М. Антоновича арештували в Мюнхені і по-злочинському вивезли до Москви та засудили за стандартним звинуваченням «як українського буржуазного націоналіста» на двадцять п'ять років ув'язнення в таборах особливого режиму»: його депортовано до СРСР, «як військового злочинця та ідеолога українського буржуазного націоналізму» та засуджено на 25 років тюремного ув'язнення суворого режиму та п'ять років позбавлення прав [3, с. 88].

Отже, мемваристи одностайно свідчать, що М.Д. Антоновича було заарештовано в 1945 р. внаслідок злочинського викрадення. Правдоподібно, що його викрали співробітники Особового відділу контррозвідки СМЕРШу НКВС СРСР, які за згодою військового командування заарештовували в такий спосіб як радянських громадян, що діяли в антикомуністичних арміях, так і активістів української політичної еміграції, які проживали в європейських країнах. Формально Особові відділи входили до військових структур, а їхні співробітники носили звичайну форму, але фактично вони належали до системи НКВС. Ймовірно, що місцем арешту був Берлін, де вчений постійно проживав зі своєю родиною і нікуди не збирався виїжджати, про що писав в раніше наведеному листі до Праги, адресованому Степанові Сірополку. У «Доповіді члена Військової ради 5-ї ударної армії члену Військової ради 1-го Білоруського фронту про утворення військових комендатур в Берліні і настроях жителів міста» від 2 травня 1945 р. зазначалося, що в всіх районах міста залишилася велика кількість місцевого населення [20], серед якої, певно, був і Михайло Дмитрович. На думку Я. Рудницького, Ми-

хайла Антоновича було ув'язнено в Берліні в помешкані Мірчуків [21, с. 86]. Як засвідчують документи Красноярського товариства «Меморіал», арешт припадає на другий місяць радянського окупаційного режиму в Німеччині. І хоча мирному населенню було обіцяно повну безпеку існування, насправді контррозвідка полювала за окремими громадянами, до яких належав і М.Д. Антонович.

Винесення Михайлу Антоновичу вироку за Статтею 58-2 Кримінального Кодексу РРФСР, в якій значилися такі склади злочину, як військо́ве вторгнення або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію військових банд, захоплення влади в центрі або на місцях із тією самою метою і, зокрема, з метою насильницького відторгнення від Союзу РСР і окремої республіки будь-якої частини її території, або розірвання укладених СРСР із іноземними державами договорів, дає підстави для підтвердження думки про приналежність його до Організації Українських Націоналістів, антифашистських рухів, що діяли на окупованих німцями українських територіях.

Арешт, ув'язнення та вирок Михайлові Антоновичу мали найтяжкі наслідки для його батьків. Зі старшим сином Дмитро Антонович був досить близьким духовно, що засвідчують зібрані ним і збережені рукописи таких наукових праць Михайла, як «Ян Станіславський 1860–1907», «Матеріали до вербування українців в пруську армію в XVIII ст.», «Козаччина в першій половині XVII ст.», «Цісарські Корогви в козацькому війську», план наукової роботи «Бернат Претвич староста на Барі», виписки з літературних та архівних джерел [22], епістолярій Мврика, який писав окремо листи своїм батькам, звертаючись до них «Дорогі родичі!», а окремо — батькові, до якого звертався зі словами «Дорогий Батько!» [23].

Ймовірно, що трагедія з Михайлом могла стати однією з причин передчасної смерті Дмитра Антоновича, яку він заповдіяв собі в листопаді 1945 р., фактично за два місяці по тому, як засудили сина. Той факт, що його смерть була несподіваною для оточуючих, засвідчують листи Степана Сірополка, який в липні 1946 р. писав П. Лазаровичу до Канади: «На мене припав сумний обов'язок переслати Вам останнього листа Дмитра Антоновича. Той лист був в одному кувєрті з листом до мене... Про дальшу долю Д.А. тут нікому з нас нічого не відомо. Де і як Д.А. заповдіяв собі смерть, чи може, ще роздумав, [як би то!] подався кудись на захід, бо не обов'язково треба було кінчати само-

губством, коли не хотів дістатися в руки НКВД! Досі не можу зрозуміти, як Д.А. завжди такий спокійний, розважливий міг прийняти таке рішення, тим більше, що в останній час особливо Д.А. виявляв багато оптимізму, підбадьорював всіх нас [добре пригадую останню нашу зустріч 24 листопада минулого року], і тому лист його до мене з таким рішенням був дуже болючою несподіванкою]. Гадаю, що на те рішення вплинуло хвиливе захитання логічного думання та лихий приклад незабутнього Є. Вирового» [24]. У листі до П. Лазаровича від 29 березня 1947 р. Степан Сірополко писав: «З глибоким сумом мушу Вас повідомити, що Дмитро Антонович, як тепер ми довідались, заповівав собі смерть, кинувшись під потяг, 29 листопада 1945. Похований був 11 грудня 1945 на новому празькому цвинтарі» [24]. В іншому джерелі, листі без підпису та дати, що зберігається в Особовому фонді Дмитра Антоновича в ЦДАВОУ [25; 26], подано дату смерті Д. В. Антоновича 12 листопада 1945 р. і також зазначено, що: «...професор Дмитро Володимирович Антонович помер в такий сумний час, коли перед рештками проживаючої в Празі еміграції зачинилась найменша можливість проявлення громадського життя, коли саме слово «Україна», стало небезпечним, коли настроєні до нас прихильно чехи радять нам не витикатись зі своїм українством, мовчати й називати себе руськими. Коли на заповіт померлого професора хотіли над його труною в крематорію проспівати влюблені ним пісні, було дано відповідь, що краще з цим стриматись, бо українські співи могли б викликати сумні або навіть трагічні наслідки. І воля професора так і залишилась невиконаною, бо диригент не хотів наражати співаків на переслідування» [26; 27].

Покарання Михайло Антонович відбував у радянських таборах особливого режиму. За матеріалами Красноярського товариства «Меморіал», його привезли до Норильська з Волголагу, одного з найбільших на той час в СРСР таборів для політв'язнів, що забезпечував робочою силою будівництво найбільшого в Європі штучного моря, Рибинського водоймища. Проте, дата прибуття відсутня, що дає підстави вважати, що в записі назви табору могла бути допущена помилка, оскільки Волголаг ще в лютому 1942 р. було реорганізовано і на його базі утворено Рибинський виправничо-трудовий табір, до складу якого увійшли всі таборів підрозділи ліквідованого Волголагу, пізніше нова структура перетворилася на Волгобуд, будівельну організацію НКВС [28]. Та норильські реєстратори могли використати звичнішу

для них стару назву цього табору при оформленні документів М.Д. Антоновича.

Норильський виправничо-трудовий табір (Норильлаг), куди перевезли Михайла Дмитровича, був одним із найбільших у системі ГУЛАГу НКВС. Завданням його було забезпечення робочою силою видобутку найбагатших мідно-нікелевих руд Норильського регіону, будівництва та обслуговування великого гірничо-металургійного комбінату. Особливість Норильлагу полягала в тому, що в'язням доводилось працювати в найтяжчих, екстремальних кліматичних умовах Заполяр'я, тому відбирали в'язнів із міцним здоров'ям [29]. Як засвідчують документи Красноярського товариства «Меморіал», М.Д. Антонович спочатку працював у Норильлагу, куди з Красноярська, де розташовувалося транзитне таборове відділення Норильлагу, в'язнів привозили вниз по Єнисеєві до Норильська.

Після лютневої 1948 р. Постанови Ради Міністрів СРСР «Про організацію таборів МВС суворого режиму для утримання особливо небезпечних державних злочинців» на території країни формувалася система Особливих таборів та тюрем суворого режиму для утримання звинувачених за шпіднаж, диверсії, тероризм, а також осіб, які становили небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками, так званих націоналістів, учасників антирадянських організацій, державних злочинців. Цих в'язнів повністю ізолювали від іншого контингенту ув'язнених, для них було запроваджено особливо суворий режим утримання, а спеціальні комісії відбирали в'язнів для переводу їх до особливих таборів і тюрем [30]. Так, на базі п'яти таборових відділень Норильлагу було засновано Особливий табір МВС № 2. Для конспірації в роботі Особливих таборів їм присвоювали не лише номери, а й назви, зокрема, норильський отримав ім'я «Горный Лагерь» (Горлаг), який мав значно суворіші умови режиму та охорони, ніж Норильлаг. Тут ув'язнені отримували зменшений пайок, їх використовували лише для важкої виснажливої фізичної праці у дві зміни, кожна з яких тривала по 12 годин, без вихідних, за будь-яких метеорологічних умов, без скорочення терміну покарання, без права на листування, отримання посилок та грошових переказів від рідних, без ніяких пільг. На вікнах бараків встановлювалися ґрати, ув'язнені не мали права залишати бараки в неробочий час. Михайла Дмитровича було переведено до новоствореного Горлагу.

Нелюдські умови життя у таборі природно викликали у

М.Д. Антоновича протест проти рабського існування. Як засвідчують «Книга пам'яті жертв політичних репресій Красноярського краю» та документи Красноярського товариства «Меморіал», 25 жовтня 1949 р. Михайла Дмитровича, як в'язня Горлагу, було вдруге заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації, а 26 вересня 1951 р. засуджено Особою Народою Міністерства Державної Безпеки СРСР на 10 років виправничотрудових таборів із врахуванням невідбутого терміну покарання, що означало подовження строку ще на 10 років не від часу закінчення попереднього терміну, а від часу другого засудження [31: 32].

У найтяжчих обставинах радянської каторги він не втрачав сили духу. Маючи енциклопедичні знання, здійснював просвітницьку діяльність, влаштовував в бараках лекції з історії України для в'язнів, писав праці з історії України, українського мистецтва та театру. Як згадує колишній політв'язень Г. Пилипчик: «...в сушарні, в умовах переслідування, Михайло Дмитрович з пам'яті написав досить місткі конспекти «Історії України [від найдавніших часів, включаючи еміграційну спадщину], «Історію українського мистецтва», «Історію українського театру» та інші. З дивовижною точністю, завдяки феноменальній пам'яті, написав хронологію видатних історичних подій з історії України в кількості 860 подій [дата, роки початку і кінця подій, в тому числі і роки народження і смерті історичних осіб], а також книжку з питань поетики» [4, с. 25]. А В. Тимошук зазначав, що листки були списані з обох боків дрібним, але розбірливим почерком і поступово їх набралось не менше як 300 аркушів звичайного формату [8, с. 134], частина яких була знищена під час обшуків, а решту було залито бетоном: «... якщо рахувати знизу в напрямку до бункера в нижній частині другої або третьої з правих колон, що підпирають вугільний нахил шахти № 18 в Каєркані Норильського гірничо-збагачувального комбінату, по стрічці якого і донині пливе вугілля» [7, с. 144].

Гнів і відчай в'язнів призвели до відомого Норильського повстання, що відбулося влітку 1953 р. в Горлагу МВС СРСР і описане в багатьох публікаціях [33–36]. Воно стало першим масовим виступом ув'язнених після смерті Сталіна. Мужність і героїзм керівників та активних учасників Норильського повстання засвідчує той факт, що: «в центрі покритого таборами Таймиру, в режимних зонах, оточених автоматниками, під прицілами кулеметів, в'язні утворили «республіку ув'язнених», вступили в

єдиноборство з велетенською системою насильства та пригноблення, з бездушною машиною терору» [33, с.251].

Участь М.Д. Антоновича в Норильському повстанні засвідчують спогади колишнього політв'язня, одного з керівників повстання, білоруса Г. Климовича, відправленого етапом із Горлату, який на одній баржі разом із Михайлом Дмитровичем плів Єнисеєм до Норильська. У закритому трюмі з в'язнями, що надійно охоронявся конвоєм, йшли палкі суперечки щодо використаних під час повстання засобів для досягнення волі, частина в'язнів стверджувала, що волі без жертв не досягти, а хто заради неї боїться померти, той боягуз, якому не бачити волі [35, с. 119]. Коли стало очевидним, що суперечки зайшли в глухий кут, професор Антонович Михайло Дмитрович «запропонував стати нашим арбітром. Антоновичу вірили. Його знали як людину помірковану і винятково мужню. В таборі він пройшов всі круги беріївського пекла. Лиха зазнав безмежно. Але ні тортури, ні карцери, ні ізолятори волі його не зламали. Він видався сильнішим за своїх катів і поволив себе по відношенню до них не менш рішучо, ніж ті табірники, які галасували: «Смерть або воля»... Вислухавши обидві сторони, що зчинили суперечку, він зробив висновок, що оскільки життя кожної людини неповторне, людям потрібна воля, але не смерть, і правий той, хто допустив менше жертв. І ми, і вони вислухали цей висновок, як вирок, який оскарженню не підлягає» [35, с. 183].

За спогадами Г. Климовича, активних учасників Норильського повстання з Красноярського причалу переправили спочатку до Красноярської в'язниці-фортеці, де приблукли розташували в найбільшому корпусі. Та за два тижні корпус напівспорожнів, оскільки 1200 в'язнів відправили етапом на Колиму, решту — до закритих в'язниць Саратова, Ярославля, Воронежа, Новочеркаська, Харкова, а 190 осіб — до Володимирського політичного ізолятора. У «Доповідній записці про роботу Комісії МВС СРСР в Горному таборі міста Норильська від 1 вересня 1953 р.» містяться більш точні статистичні дані про активістів Норильського повстання, зокрема в ній зазначено, що: «всіх таборових відділеннях Горлагу було вилучено 2920 ув'язнених, що брали активну участь в волині. З числа вилучених ув'язнених 45 осіб заарештовано як організаторів саботажу і 365 активних учасників і підбурювачів оформлено для запровадження тюремного режиму, 1500 ув'язнених переведені для подальшого утримання в Береговому таборі міста Магадану. Решту 1010 вилучених

в'язнених розміщено окремо від інших в двох новоорганізованих таборових пунктах» ГЗ71.

Документи Красноярського товариства «Меморіал» засвідчують, що М. Д. Антоновича, за розпорядженням начальника Тюремного управління МВС СРСР, відповідно до наказу № 041 від 19.06.53, відправили 21.07.53 із Горлагу етапом на Колиму до Берегового табору (Берлаг) м. Магадану. Михайло Антонович належав до дієвих учасників Норильського повстання, які брали активну участь в подіях і відмовлялися підкорятися місцевій владі та Комісії, надісланій із Москви для його придушення. На найвищому державному рівні, на рівні Тюремного управління МВС СРСР, яке здійснювало керівництво Особливими таборами МВС, було вирішено перевести його до іншого табору з метою ізоляції від повсталих в'язнів вже на самому початку акту непокорри, що засвідчувало його значний вплив на організацію та проведення повстання, що тривало з травня по серпень 1953 р..

Унаслідок Норильського повстання в'язнені Горлагу отримали пом'якшений таборовий режим, розпочалося звільнення політв'язнів. Після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1953 р. «Про амністію» впродовж наступних місяців із радянських таборів було достроково звільнено більше мільйона в'язнів, зокрема чимало засуджених за політичними мотивами. Але мужнього та сміливого М.Д. Антоновича не тільки не випустили з в'язниці, а й погнали на нову каторгу. Його діяльна участь в протестах проти радянського тюремного рабства засвідчила, що в умовах найтяжчого пригноблення він героїчно боровся з радянським тюремним і тоталітарним режимом легальними методами індивідуального та колективного протесту. Ліквідації радянського концентраційного табору Горлагу та звільненню більшості колишніх в'язнів, значною мірою сприяла й активна життєва позиція М.Д. Антоновича та його однодумців, які протистояли більшовицькому режимові.

З кінця 1953 р. Михайла Антоновича тримали на Колімі в таборі особливого режиму для політв'язнів, так званому Береговому таборі (Берлаг, Особливий табір № 5, Особлаг № 5, Особлаг Дальстрою), заснованому в 1948 р. Адміністративним центром Берлагу була Пестрая Древа, розташована на західному березі затоки Шелихова в Охотському морі. Місцевість мала несприятливі кліматичні умови, постійні шквалисті буревії, заморозки влітку, найнижчу середньорічну температуру на узбережжі. В'язні Берлагу обслуговували гірничорудні комбі-

нати з одноіменними рудниками та збагачувальними фабриками при них. За спогадами М. Пилипчука, працював Михайло Дмитрович на гірничорудному комбінаті ім. Белова, виконуючи важкі фізичні роботи.

Нез'ясованими залишаються обставини, місце смерті М.Д. Антоновича та її дата. Версія про загибель в концтаборі Каєркан поблизу м. Норильська восени 1955 р. може бути спростована тими фактами, що з Норильська етапом М.Д. Антоновича було відправлено в середині 1953 р. на Колиму. Правдоподібними залишаються відомості М. Пилипчука, який вважав, що Михайло Антонович загинув в ніч з 23-го на 24 квітня 1954 р. на Колімі, а також Г. Чмелика, який свідчив, що Михайло Дмитрович загинув в одній із тюремних камер Магаданської в'язниці. Тієї самої думки дотримувався і І. Гнатюк. За усім повідомленням працівників Держаного архіву Магаданської області смерть М. Антоновича настала 24 листопада 1955 р. від гострої серцевої недостатності. Його було поховано на колишньому Магаданському міському кладовищі, де нині зведено православний храм. Цю саму дату смерті засвідчує також поштова картка Виконавчого комітету спілки товариств Червоного Хреста СРСР від 3 квітня 1957 р., опублікована Я. Рудницьким, в якій зазначено, що Михайло Антонович, перебуваючи в в'язниці за адресою: п/я 5110/35 номер 24 листопада 1955 р. [21, с. 88].

В той же час Я. Рудницький вважав, що після завершення терміну ув'язнення в 1955 р. М. Антоновича було засуджено додатково ще на 5 років за активну діяльність, пов'язану з тим, що він був: «речником українських політв'язнів в Магадані» [21, с. 89]. На думку вченого, в 1960 р. М. Антоновича перевели на постійне поселення до Сибіру без права спілкування із зовнішнім світом, а з 1961 р. надходили ще звістки про нього: «... що їх привіз в Галичину п. К., а звідтіля вони продісталися на Захід» [21, с. 89], тому Я. Рудницький зазначає, що дата і місце смерті Михайла Антоновича залишаються невідомими.

Михайла Дмитровича Антоновича було реабілітовано 19.10.1989 р. прокуратурою Красноярського краю.

Виявлення та вивчення джерельної бази про життєвий та творчий шлях Михайла Антоновича, що розпорошена по різних країнах і континентах, сприятиме об'єктивному висвітленню творчої спадщини непересічної особистості. З цією метою, як вважав Марко Антонович: «варто було б переглянути архів Оссо-

лінських — там можуть бути недруковані праці мого брата, якщо вони збереглися: про вплив України на Росію в кінці 17-го і в 18-му стол.» [18]. На його думку деякі матеріали могла б мати вдова М.Д. Антоновича, але: «вона твердить, що немає нічого. Вона заборонила їхній дитині вивчати українську мову і взагалі як германка має дивне відношення до українства. Дочка його, очевидно, української мови не знає, але має сентимент до українства» [18]. Важлива інформація міститься в особових архівах Д. Антоновича, що зберігаються в ЦДАВО України та Центральному державному архіві м. Праги, а також особових архівах української інтелігенції, з якою спілкувалася родина Антоновичів, підтримував наукові контакти Михайло Дмитрович. Нововиявлені документи сприятимуть реконструкції наукової біографії М.Д. Антоновича як представника одного з найславетніших родів української інтелектуальної еліти. Виявлення його праць дасть змогу оприлюднити науковий доробок українського історика, маловідомого в українській історіографії.

1. *Яременко В.* Історик Михайло Антонович в спогадах в'язнів сталінських таборів. // *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 5. — С. 142.
2. *Яременко В.* Історик Михайло Антонович за спогадами політв'язнів. — *Зона.* — 1998. — № 13. — С. 130.
3. *Чмелик Г.* «Особо опасний» // *Дзвін.* — 1993. — № 7–9. — С. 83–89.
4. *Пилипчик Г.* Короткий спогад // *В обіймах Карпат.* — Л. — 1994.
5. *Барбон М.* У Норильському концтаборі. — *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 5. — С. 134–136.
6. *Гнатюк І.* Стежки-дороги. — *Сучасність.* — 1996. — № 2. — С. 142–160.
7. *Тимошик В.* Спогади про Михайла Антоновича. — *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 3. — С. 142–144.
8. *Тимошик В.* Історія в бетоні: Шкіц до життя Михайла Антоновича // *Зона.* — 1998. — № 13. — С. 132–135.
9. *Климович Г.* Конєп Горлага. — *Минск: Наша Ніва.* — 1999. — 365 с.
10. ЦДАВОУ. — Ф. — 3956. — Оп. 2. — Спр. 52. — Арк. 17–9.
11. *Антонович К.* З моїх споминів. Ч. 2. Канада. — 1972. — Вінпег. — Українська вільна академія наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 26. — 186 с.
12. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 9 травня 1943 р. — Зберігається в архіві автора.
13. Лист К. Антонович до М. Антонович від 22 березня 1934 р. — ЦДАВОУ. — Ф. 3956с. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 2–10.
14. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 24 лютого 1941 р. — Зберігається в архіві автора.
15. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 25 лютого 1942 р. — Зберігається в архіві автора.

16. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 2 серпня 1944 р. – Зберігається в архіві автора.
17. Лист Марка Антоновича до автора від 19 листопада 1997 р. – Зберігається в архіві автора.
18. Лист Марка Антоновича до автора від 25 липня 1997 р. – Зберігається в архіві автора.
19. Лист Голови Красноярського товариства «Меморіал» Олексія Бабія до автора. – Зберігається в архіві автора.
20. <http://www.rustrana.ru/articl.php?nid=10395>.
21. Рудницький М. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича/Український історик. – Т. 26, 1989. – Ч. 4 – С. 82–89.
22. ЦЛОВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 54. 55.
23. ЦЛОВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 44.
24. Лист С. Сірополка до П. Лазаровича, липень 1947. – Зберігається в архіві автора.
25. Лист С. Сірополка до П. Лазаровича від 29 березня 1947. – Зберігається в архіві автора.
26. ЦЛОВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 34. – А. 1.
27. Енциклопедія історії України. 1-й том. А–В. – К., 2003. – С. 107.
28. <http://www.memo.ru/HISTOR/NKVD/GULAG/r3-62htm>
29. *Эрти С.* Строительство Норильского горно-металлургического комбината [1935–1938]: становление крупного объекта экономической системы ГУЛАГа // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – М. – 2004. – С. 140–176.
30. *Бородкин Л., Эрти С.* Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30-х–начало 50-х гг. // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – М. – 2004. – С. 177–233.
31. <http://www.memorial.ksk.ru/index1.htm>
32. <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/KR/1a06.htm>
33. *Макарова А.* Норильское восстание [май-август 1953] // Воля. – № 1. – 1993.
34. *Грицяк Е.* Норильське повстання. – К. – 1999.
35. *Климович Г.* Конец Горлага. – Мінськ.: Наша Ніва. – 1999. – 315 с.
36. *Кривицький І.* За полярним кругом – Львів-Полтава. – 2003.
37. ЦАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 98.